

KOSTEL SV. JILJÍ V HEŘMANI

JIŘÍ VARHANÍK, JINDŘICH NOLL

Neobyčejně bohatý a rozmanitý fond památek středověké architektury v Čechách, představovaný vesnickými kostely, je zpracován značně nerovnoměrně. Z pochopitelných důvodů byla nejzevrubnější pozornost věnována nejstarším stavbám tohoto druhu, označovaným obvykle jako románské či raně středověké, přičemž horní hranice období jejich vzniku je vymezována přibližně polovinou 13. století z hlediska chronologického a nástupem rané gotiky z hlediska slohového.¹⁾

Shodou okolností se dostalo největší systematické pozornosti poměrně rozsáhlé oblasti jihočeské, navzdory víceméně perifernímu postavení místní architektonické tvorby té doby oproti ostatním částem země.²⁾ Přesto i zde lze zaznamenat typologicky mimořádně pozoruhodné importy, které i přes tento zvýšený zájem zůstávaly v některých případech nepovšimnuty či nerozpoznány.³⁾

Jednou z takových staveb, badatelsky jen částečně vyřešených, je kostel sv. Jiljí v Heřmaní nedaleko Písku.

Heřmaň spojuje J. V. Šimák se zmínkou písemných pramenů o „*Wcistimira wesce*“ v listině k roku 1227, kdy část vesnice patřila klášteru sv. Jiří na Pražském hradě.⁴⁾ Kostel v Heřmaní se výslovně připomíná v roce 1254.⁵⁾

Kostel je situován uprostřed návsi, obklopen dosud funkčním hřbitovem, obehnaným kamennou zdí se vstupní branou na jižní straně. Poloha kostela je nevýrazná, terén mírně klesá k severu a severovýchodu. Ve hřbitovní zdi na jihozápadní straně je osazena kamenná deska s reliéfem drobné architektury. Profilovaná ramena trojúhelného vimperku nesou dvojici plastických klíčů, křížících se ve vrcholu. Vnitřní pole vyplňuje pětistá růže. Při patkách ramen vimperku se tyčí dvě drobné vížky, členěné uvnitř jep-

Obr. 1: Kostel sv. Jiljí v Heřmaní po částečném odstranění vnějších omítek, pohled od jihozápadu (foto J. Varhaník, 1996).

tskou a vrcholící strmými stříškami. Jde zajisté, jak soudila již starší literatura, o horní část kvalitně kamenicky zpracovaného gotického sanktuaria.⁶⁾

Budovu kostela tvoří obdélná loď, k níž na východě přiléhá obdélný presbytář s polygonálním závěrem, tvořeným třemi stranami osmiúhelníka. K severní straně presbyteria přiléhá téměř čtvercová sakristie. V ose západního průčelí lodi vyrůstá hranolová věž. Při jejím severním boku byl až do současné opravy přístavek se schodištěm na kruchtu, nyní odstraněný. K jižnímu průčelí lodi přiléhá předstín přibližně čtvercového půdorysu.

Sedlová střecha lodi i valby presbytáře, sakristie a předstíně jsou kryty bobrovkami. Plechem krytá střecha věže má tvar odstupněného osmibokého jehlanu. Exteriér budovy je velmi prostý, téměř bez plastického členění. Předstín se otvírá jednoduchým neprofilovaným portálem s půlkruhovým záklenkem z nízkých cihel. Do podvěží vede od západu neprofilovaný obdélný portál s kamenným ostěním, opatřený půlkruhovým nadsvětlíkem a jeho tvaru odpovídající předstupující cihelnou stříškou.

Do sakristie vede od východu obdélný pravoúhlý stužkový portál s obdélným nadsvětlíkem. Loď je osvětlena trojicí shodně utvářených obdélných, nízkým segmentem završených oken, z nichž dvě se otvírají na severní, jedno na jižní fasádě lodi východně od předstíně. V západní části jižního průčelí lodi nahoře je nevelké oboustranné špaletované okénko se segmentovým záklenkem. V důsledku odbourání schodišťového přístavku se ocitl v exteriéru i prostý vstup na kruchtu s jednoduchou trámkovou zárubní v horní čás-

1) Ze syntetických prací, zabývajících se touto problematikou, uvádíme pouze novější - A. Merhautová: *Raně středověká architektura v Čechách*, Praha 1971. K tomu srov. obsírnou recenzi D. Líbala in: *Umění XX*, 1974, s. 160 - 175; M. Radová: *Románské stavitelství*, ČVUT Praha 1977; A. Merhautová, D. Třeštík: *Románské umění v Čechách a na Moravě*, Praha 1983.

2) J. Kuthan: *Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny 13. století*, České Budějovice 1977 (2. přepracované vydání).

3) Např. J. Varhaník: *Věžní tribuna kostela sv. Jiljí v Miroticích a její typ*, *Památky a příroda* 1989, s. 82 - 87; J. Noll, J. Varhaník: *Westwerk kostela sv. Jiljí v Horní Stropnici*, *Archaeologia historica* 21, 1996, s. 103 - 109.

4) J. V. Šimák: *České dějiny I/5, Středověká kolonizace v zemích českých*, Praha 1938, s. 1016; CDB II, č. 378, s. 422.

5) CDB V/I, č. 27, s. 66

6) J. Soukup: *Soupis památek historických a uměleckých v království českém 33, politický okres písecký*, Praha 1910, s. 71 - 73.

ti severního úseku západního průčelí lodi.

Presbytář je osvětlen dvojicí obdélných oken od jihu, utvářených odlišně od oken lodi; jsou oboustranně špaletovaná. Rozšiřující se špalety, parapet i nadpraží jsou odsazeny od neprofilovaného pravouhlého ostění.

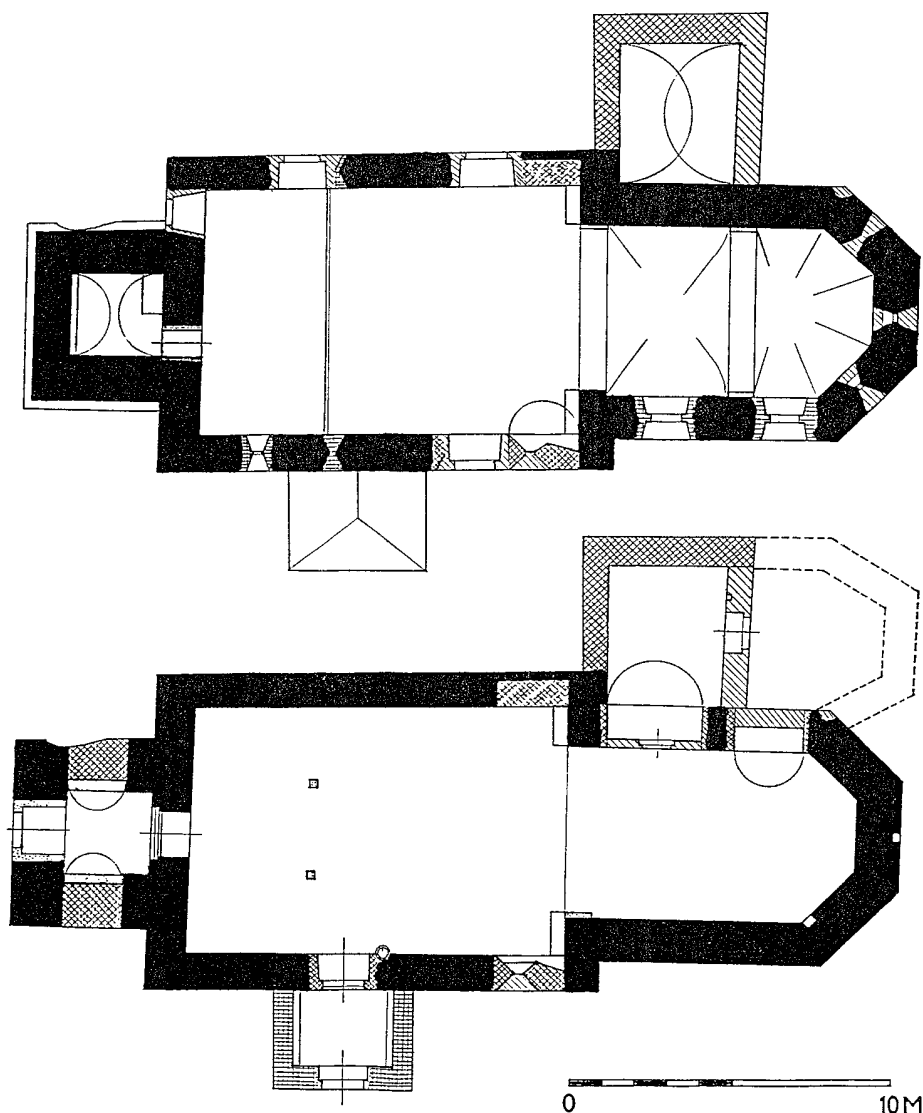
Věž je ve spodní části opatřena vysokým výrazně předstupujícím soklem, krytým šikmou cihlovou stříškou. Horní část věže se otvírá do exteriéru pouze čtyřmi okny zvonového patra, po jednom na každé stěně věže. Okna jsou obdélná, půlkruhově završená, jejich ostění pravouhlé, nečleněné. Všechna okna byla orámována plochými omítkovými šambránami.

Všechny součásti budovy obíhá jednoduchá fabionová římsa. Celý exteriér byl s výjimkou této hlavní římsy pokryt tvrdou, novodobou cementovou omítkou, pocházející nejspíše z meziválečného období. Do jejího odstranění nebyly, kromě kvádrové armatury některých nároží a prasklin na stěnách závěru, pod omítkami patrné žádné detaily.

V jižní plochostropé předšluní se sedátky po bočních stranách se otvírá jižní, hrotitý portál lodi. Jeho světla šířka činí 136 cm. Jeho ostění je neobvyklým způsobem opatřeno 16 cm širokým okosením, které se přibližně v úseku od patek záklenku do spodní třetiny výšky stojek vytrácí. Portál je překryt silnou vrstvou nátěrů.

Interiér plochostropé lodi v západní části vyplňuje dřevěná kruchta, nesená dvojicí profilovaných dřevěných sloupků čtvercového průřezu. Do plného zábradlí kruchty je vložena mírně předstupující skříň varhan. Tři uvedená velká okna lodi jsou špaletována dovnitř. Velmi pozoruhodná situace je patrná v nejvýchodnějším úseku jižní stěny. Otvírá se zde rozměrný převýšený výklenek o šířce 212 cm, jehož půlkruhový záklenek na levé (východní) straně lícuje s východní stěnou lodi. Výklenek je opatřen v půdoryse mírně zalomenou, nestejně ustupující zazdívkou, v níž se uplatňuje vnitřní špaleta nápadně vysokého a pouhých 30 cm širokého hrotitého okna, rovněž zazděného. Při východní hraně špalety jižního portálu je u stěny osazena nevelká kamenná sloupková pokladnička, vysoká 43 cm nad nynější podlahou. Její hranolový tvar přechází okoseními v osmiboký sloupek. Na horní straně je zachováno kování. Po stranách triumfálního oblouku jsou k východní stěně lodi přiloženy úseky širokého soklu, bezpochyby menzy bočních oltářů.

Uprostřed západní stěny lodi se otvírá směrem do podvěží hlavní portál. Nápadné jsou jeho značné rozměry - svět-

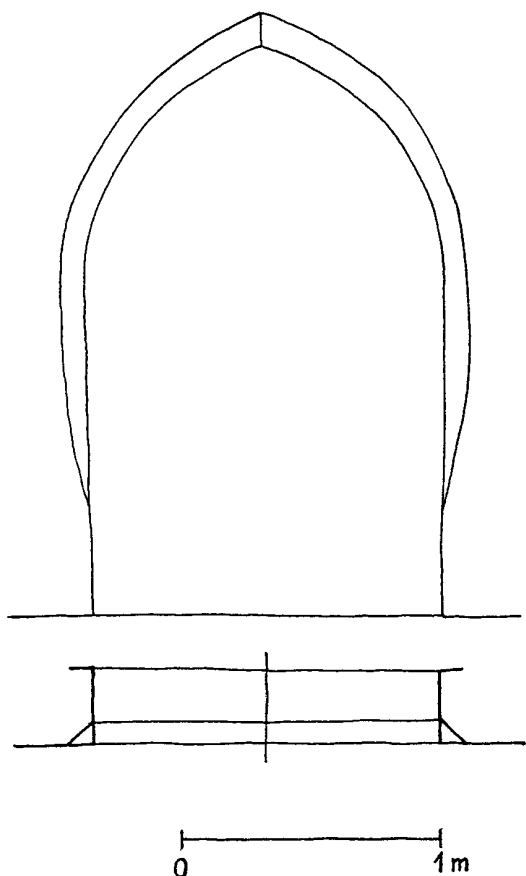
Obr. 2: Heřman, kostel sv. Jiljí. Půdorys kostela v úrovni vstupních otvorů v přízemí (dole) a v úrovni oken (na hoře); černě položeno zdivo z pol. 13. století, mřížkovane gotické, mřížkovane kolmé ke konstrukcím renesanční, šrafovane barokní, tečkovaně 19. - 20. století (kresba J. Varhaník, 1997).

lá šířka 162 cm - i zjevná kvalita provedení v porovnání s jižním vstupem. Jeho ostění je členěno ústupkem. Vnější nároží je profilováno okosením a výžlabkem, přecházejícími v obloun, profilace vnitřního je drobnější a sestává z okosení a drobného výžlabku. Profilace vyrůstá ze soklu bez zvláštních přechodních článků, horní část soklu je na vnějším nároží tvořena dvoustranným velmi pozvolným, téměř nestoupavým okosením, vytvářejícím hranu směřující od nároží do výžlabku. Vnitřní nároží má pouze jednoduše seříznutý vrchol hranolu soklu. Profilace stoupá bez přerušení do půlkruhové archivoly. Portál nemá tympanon a nevyskytuje ani případné stopy po něm. Za ostěním chybí obvyklá špaleta, stěny otvoru probíhají bez odsazení až po vnitřní líc zdi v úrovni vnitřního ústupku a za archivoltou stoupají vysoko nad její patky, kde je mezi nimi rozepjat téměř přímý záklenek. Jakékoli stopy po zárubni či závěsech dveří nejsou patrné, stejně jako eventuální kapsa po závoře. Vrstva nátěrů brání posoudit materiál, spárořez, resp. případnou starší polychromii ostění portálu.

Presbytář se otvírá do lodi neprofilovaným půlkruhovým triumfálním obloukem o tloušťce 82 cm, jehož záklenek nasedá na severní straně na profilovanou římsu, tvořenou

Obr. 3: Heřmaň, kostel sv. Jiljí. Horní část gotického sanktuaria, zazděná ve hřbitovní zdi (foto J. Varhaník, 1996).

Obr. 5: Heřmaň, kostel sv. Jiljí. Jižní portál lodi (kresba J. Varhaník, 1997).

Obr. 4: Heřmaň, kostel sv. Jiljí. Pohled do presbytáře (foto J. Hladký, 1993).

patrně deskou nesenou oblounem. Tvar není zcela zřetelný pro poněkud amorfni výraz architektonického članku, pokrytého silnou vrstvou nátěrů. Římsa je podpírána plochou nečleněnou příporou, na spodní straně oble zakončenou, jejíž šířka odpovídá tloušťce triumfálního oblouku. Situace na jižní stěně je obdobná, ovšem místo zkrácené přípory zde pilastr nesoucí římsu probíhá až k podlaze. Prostor presbytáře je zaklenut křížovou klenbou bez žeber, přičemž plochy kápí vykazují nepravidelnosti. Vrcholnice stoupají od stěn ke středu klenby. Diagonály kleneb jsou přibližně půlkruhové. Závěr tvořený pěti stranami osmiúhelníka je od presbytáře oddělen půlkruhovým pasem o tloušťce cca 80 cm, spočívajícím na římsách analogických těmto architektonickým článkům triumfálního oblouku. Římsy jsou podpírány plochými zkrácenými příporami v šířce pasu, konzolovitě víceméně oble zakončených ve výšce 2,5 m nad podlahou. Rovněž bezžeberná klenba závěru je pětídílná. Hraný kleneb se vytrácejí směrem vzhůru.

Podlaha v lodi i presbytáři je novodobá, prkenná a nejspíše překrývá starší dlažbu.

Jižní stěna závěru i presbytáře se otvírá oboustranně špaletovanými obdélnými okny. V západní části jihovýchodní stěny závěru je nevelký pravoúhlý výklenek pro mešní nádobi.

V severní stěně závěru se otvírá půlkruhově zaklenutá nika, dosahující výšky 210 cm nad podlahou. Vlevo od ní je prostý pravoúhlý výklenek sanktuaria s dřevěným rámem. Dále k západu se v severní stěně presbytáře otvírá pravoúhlý portál se stužkovým kamenným ostěním, vedoucí do sakristie. Dveře jsou výplňové s původním zámkem. Portálek je osazen v příčce, silné pouhých 34 cm, která uzavírá

půlkruhově zaklenutou arkádu, patrnou z interiéru sakristie. Je zřejmé, že sousední nika je pozůstatkem druhé, o něco užší arkády. Prostor sakristie je zaklenut valenou klenbou s vrcholnicí ve směru východ - západ. Kromě nadsvětlíku nad vstupem zvenčí na východní straně není sakristie osvětlena. Vlevo (severně) od špalety tohoto vchodu je ve východní stěně nevelký pravouhlý výklenek.

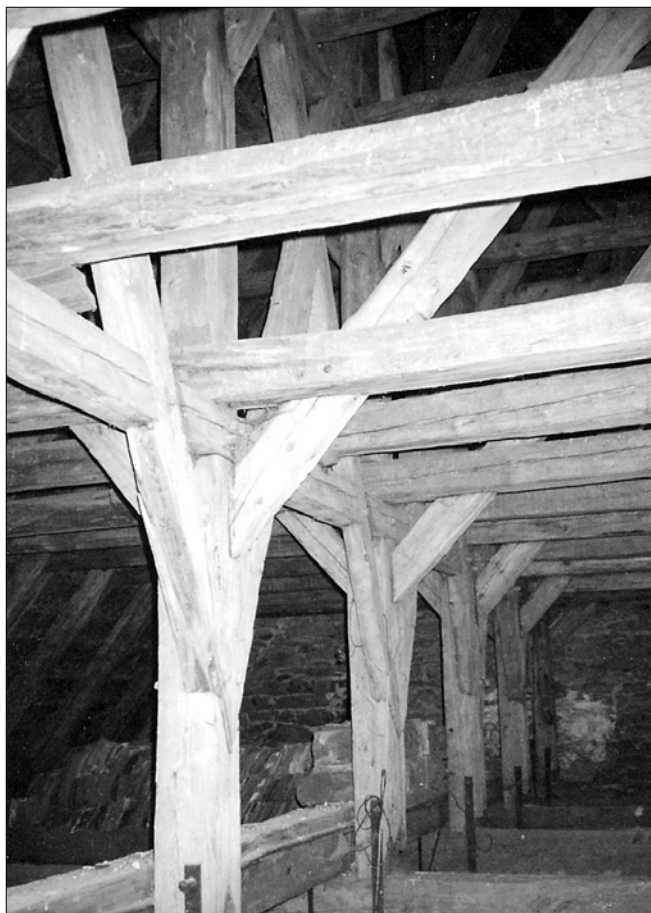
Obdélný poměrně vysoký prostor podvěží se na západě otvírá navenek jednoduchým obdélným portálem s půlkruhovým nadsvětlíkem. Jeho špaleta je završena segmentem. Boční stěny obsahují půlkruhová, neprofilovaná vybraní sedilí. Na západní stěně nad portálem je patrný ústupek odpovídající zřejmě někdejšímu plochému stropu, nahrazenému valenou klenbou s patkami v jeho úrovni a s vrcholnicí ve směru východ - západ. Při jižní stěně podvěží vede dřevěné žebříkové schodiště na kruchtu a do horních podlaží věže. Z podesty schodiště vede jednoduchý, nečleněný, segmentem završený průchod na kruchtu. Na kruchtě se na pravé (jižní) stěně uplatňuje malé oboustranně špaletované okénko se segmentovým záklenkem.

V severozápadním koutě kruchty se v západní zdi otvírá silně se rozšiřující, segmentem krytá špaleta někdejšího vchodu přímo zvenčí.

Interiér horní části věže, přístupný obdélným otvorem v klenbě podvěží, je kromě zvonového patra tvořen neomítanými líci lomového zdiva. V severovýchodním koutě mezi západním průčelím lodi a severní zdi věže je nad schodištěm patrná zřetelná spára mezi oběma částmi stavby. V předposledním patře se věž otvírá uprostřed východní zdi hrubě provedeným, úzkým a vysokým okénkem, které je z vnitřní strany obtížně přístupné, neboť je zakrývá trámová konstrukce v interiéru věže. Okénko ústí na půdu lodi těsně pod hřebenem střechy a je půlkruhově ukončeno. Zvonové patro věže vykazuje v interiéru stoupající lomové zdivo v koutech, špalety půlkruhově završených oken, opatřených dřevěnými žaluziemi, jsou vyzděny z cihel o výšce 6,5 cm. Na zvonové stolici jsou zavěšeny dva zvony - větší z roku 1593 a menší novodobý.

Jednoduchým průchodem uprostřed západního štítu lodi, širokým 110 cm a opatřeným segmentovým záklenkem z plochých kamenů, jež se neliší od zdiva štítu, je přístupná z 1. patra věže půda lodi. Z vnitřní strany západního štítu je patrný původní, poněkud nižší štít lodi. Jeho částečně poškozená ramena mají sklon cca 45°. Po stranách průchodu je zeď štítu opatřena dvěma dvojicemi otvorů čtvercového průřezu, procházejících celou její tloušťkou. Do obou ramen štítu jsou osazeny spodní kvádry armatury obou východních nároží věže. Spodní část věže a starší štít jsou zděny z lomového kamene nepřilís pečlivě na okrově zbarvenou, hlinitou maltu. Na nástavbě štítu a horní části věže, které však spolu nejsou provázány, je použita světlá malta s vyšším obsahem vápna, z níž je provedena i hrubá omítka východní stěny interiéru věže, tvořené západním průčelím lodi.

Krov lodi s podepřenými hambalky ve dvou úrovních má každou druhou vazbu plnou. Krokve svírající ve vrcholu úhel 85° jsou spojeny vaznými trámy v plných i mezilehlých vazbách. Podélně je krov v ose ztužen trojicí vaznic a soustavou ondřejských křížů. Horní vaznice probíhají pod úrovněmi hambalků, spodní spočívá na vazných trámech stejně jako sloupky plných vazeb, do nichž jsou osazena ramena

Obr. 6: Heřman, kostel sv. Jiljí. Konstrukce krovu lodi, pohled k východu. V pozadí ve východní štítové zdi zazdívká na vápennou maltu, vyplňující otvor pro vložené spodní, dodatečné vaznice (foto J. Varhaník, 1996).

ondřejských křížů. Na spodních koncích sloupků jsou neobsazené dlaby, které svým tvarem přesně odpovídají výše položeným dlabům pro ramena ondřejských křížů. Podobně se na krokách přibližně v horní úrovni námětků uplatňují neobsazené dlaby po téměř kolmých vzpěrách. Krov nad presbytářem je obdobné konstrukce.

Na východním štítu lodi lze, obdobně jako na protějším, vysledovat průběh ramen jeho starší fáze. Pozoruhodná je okolnost, že štít nebyl opatřen průchodem na půdu presbytáře. Ten zde byl pořízen až dodatečně formou nikterak upraveného průrazu, od osy budovy posunutého mírně k severu, v němž je na obou stranách ve spodní části patrná rozměrná kapsa po zmizelém trámu, který měl patrně zpevňovat konstrukci štítu a roznášet jeho tíhu nad triumfálním obloukem. Obdobné užití dřevěného vyztužení zdiva štítu se vyskytuje v kostele ve Stražišti (okr. Příbram). V nadezdívce štítu je z půdy lodi patrné úzké a vysoké obdélné větrací okénko. Nadezdívka dále po stranách vykazuje nevelké kapsy čtvercového průřezu, související zřejmě s konstrukcí krovu lodi.

Zdivo štítu dole uprostřed je narušeno vybouráním v souvislosti s dodatečným vyztužením současného krovu presbytáře i lodi masivními podélnými vaznicemi. Z půdy presbytáře lze sestoupit na půdu sakristie. Líc severní zdi presbytáře, který je z tohoto prostoru viditelný, vykazuje přítomnost lomového kamene, nízkých cihel i zlomků prežů. Vlevo (východně) dole za trámem krovu je v líci zdiva patrný druhotně použitý architektonický článek. V bloku 18 cm

Obr. 7: Heřmaň, kostel sv. Jiljí. Architektonický článek, snad záklenek drobného okénka, zjištěný v severním lici zdi presbytáře, patrný z půdy sakristie (foto J. Varhaník, 1996).

vysokém, osazeném v netektonické poloze, je vykrojen drobný neprofilovaný hrotitý oblouček se čtvercovým otvorem ve vrcholu. Snad jde o záklenek malého okénka s otvorem pro osazení mříže.

V létě 1996 došlo k postupnému odstranění omítek na celém exteriéru kostela s výjimkou hlavní římsy.

Již od počátku bylo zřejmé, že pravděpodobně v souvislosti s porizováním dosavadních cementových omítek došlo k velmi důkladnému otlučení všech předchozích vrstev, z nichž se zachovaly jen nepatrné ostrůvky, které tehdy unikly zkáze, a úseky omítek dodatečně zazděných otvorů. Otlučení se nedotklo korunních říms na všech částech stavby.

Zásadním poznatkem byla skutečnost, že loď a presbytář jsou spolu provázány. Jejich lomové zdivo bez patrného řádkování či vrstvení je na nárožích, včetně tupouhlých nároží závěru, armováno kvádry. Ze stejného materiálu je provedena i věž, rovněž opatřená na nárožích armaturou.

Nápadně vysoký sokl věže je vyzděn rovněž z lomového kamene, na nárožích armován kvádry. K jižnímu úseku západního průčelí lodi přiléhá na spáru, do severního je mírně zapuštěn. Na severní straně je v soklu patrné vybrání po odstraněném schodišti na kruchtu.

Na jižní straně vykazuje spodní část věže pozoruhodnou anomálii - půlkruhový oblouk z plochých lomových kamenů, široký 1,8 m, vyplněný rovněž lomovou, ale mírně předstupující zazdívkou. Zjišťování situace v těchto partiích, podobně jako na jižním průčelí lodi, je podstatně ztíženo nárůstem terénu v důsledku toho, že zde hroby přiléhají až k vnějšímu lici zdiva kostela. Výběhy obdobného, z plochých kamenů vyskládaného oblouku, byly zjištěny po obou stranách novějšího západního portálu do podvěží. Třetí, rovněž zazděný takový oblouk je patrný na severní straně soklu věže, v místech odstraněného schodiště na kruchtu. V rozvolněném zdivu soklu lze sledovat, že záklenek pokračuje hlouběji do jádra zdiva a nekončí v úrovni líce zdiva horní části věže. V interiéru jižnímu a severnímu oblouku odpovídají půlkruhově završené výklenky sedilů.

Ve vzdálenosti 160 cm od západního štítu lodi na severní straně bylo zjištěno na severní stěně věže jednoduché obdélné okénko o rozměrech 17 × 55 cm, s ostěním vyskládaným z lomového kamene. Je přibližně do dvou třetin výš-

ky zazděno nízkými cihlami. V jeho rozšiřující se špaletě je patrné zhlaví masivního trámu vnitřní dřevěné konstrukce. Fragment obdobného okénka je patrný na protější, jižní straně, kde však z něho je zachována jen levá stojka a kamenný překlad. Ve zdivu zde byl vylámán větší otvor a ten byl opětovně zazděn, zjevně v souvislosti s vkládáním uvedeného trámu. Na západním průčelí věže v této úrovni nejsou stopy dalšího okénka, ovšem v lici zdiva je zde patrná rozměrná, dodatečně zazděná jizva. Při severozápadním nároží je ve zdivu velká kaverna, zaslepená v lici zdiva nízkými cihlami. Další okna, avšak v porušeném stavu, byla zjištěna v předposledním patře věže. Odpovídají polohou i velikostí výše popsanému okénku ve východní zdi věže, ústícímu na půdu lodi těsně pod hřebenem její střechy. Jsou situována uprostřed stěn věže a jejich dochované části, tvořené jednoduchým tesaným ostěním kolmým na rovinu stěny věže, mají rozměry 36 × 86 cm. Jejich záklenky se nedochovaly. Nad zazdívkami okének pokračuje cihlové zdivo parapetů velkých oken zvonového patra věže.

Na severním úseku západního průčelí lodi byl odkryt segmentový odlehčovací pas z nízkých cihel nad jednoduchou trámkovou zárubní vstupu na kruchtu. Po obou stranách věže je nad fabionovou korunní římsou provedena trojúhelná přízdívka štítu z cihel formátu 6 × 14 × 28,5 cm. Ve spáře mezi touto přízdívkou a zdivem věže se zachovaly dvě vrstvy omítek.

Na lomové zdivo pojené okrově zbarvenou maltou nasadá kvalitní vápenná omítka s hlazeným povrchem. Vrchní omítka je rovněž vápenná a její povrch nevykazoval žádné stopy barevného řešení kromě prostého nátěru vápnem.

Na jižním průčelí lodi se prokázalo po odstranění omítek, že okénko na kruchtu mělo segmentový záklenek pouze modelovaný v maltě. Ostění okénka je velmi nepořádně vyskládáno z cca 8 cm vysokých cihel (levá strany špalety a střechovitý záklenek), nízkých cihel vysokých 6,5 cm a zlomků terakotových dlaždic vysokých 4 cm. Není vyloučeno, že vyšší cihly byly použity druhotně. Okénko je zjevně dodatečně proraženo v okolním lomovém zdivu. Na levé (západní) straně jeho špalety se dochoval úsek hlazené omítky, postříkaný drobnými kapičkami červené barvy, jejichž četnost stoupá směrem shora dolů. O 162 cm dále k východu vystupuje nad střechu předšíně část záklenku hrotitého okénka, vyskládaná z plochých lomových kamenů. Vrchol záklenku dosahuje úrovně 116 cm pod spodním okrajem hlavní římsy. V zazdínce je viditelná silná vrstva omítky, nalíčené vápnem na silně se zužující špaletě. Záklenek okénka se jeví současný s okolním zdivem.⁷⁾

Velmi složitá je situace východně (napravo) od předšíně. Nejprve (od západu k východu) se zde uplatňuje hrana špalety a část záklenku okna, vyzdřená z lomového kamene a z několika 7,5 cm vysokých cihel. Parapet otvoru není čitelný. Zazdívka okna je tvořena cihlami formátu 6,5 × 13 krát 29 cm, z nichž je současně provedeno i ostění sousedního stávajícího okna. Přibližně na ose tohoto okna 70 cm pod úrovní jeho parapetu je dochován zlomek šikmé špalety staršího okna z lomového zdiva, později upravené tím způsobem, že k ní byla přiložena tenká cihlová plenta. Nejdále k východu se v lici zdiva uplatňuje nízkými cihla-

7) Půda jižní předšíně není přístupná, takže nebylo možné ověřit další průběh okna, resp. charakter omítek lodi, jejichž dochování lze v tomto prostoru předpokládat.

Obr. 8: Heřmaň, kostel sv. Jiljí. Trojice oken v západní části severního průčelí lodi v superpozici. Nahoře záklenek vnější špalety původního okna lodi, v jeho zaddívce ze smíšeného zdiva segment kruhového renesančního okna, zazděný nízkými cihlami při zřizování stávajícího okna barokního s ostěním z téhož materiálu (foto J. Varhaník, 1996).

mi zazděné hrotité okno široké 120 cm, jehož výška v lici zdi činí 310 cm. Jeho špaleta i záklenek se výrazně zužují, jsou vyzděny z lomového kamene a pokryty vrstvou hlazené omítky se světle žlutavým až okrovým nátěrem. Rozměry otvoru přesně odpovídají zazděnému oknu v půlkruhové nise uvnitř lodi. Skutečnost, že toto okno není současné s okolním zdivem, dokládá nepravidelná vertikální spára napravo mezi oknem a jihovýchodním nárožím lodi. Patrné je také odlišné zbarvení malty.

Na severním průčelí lodi jsou ostění obou stávajících oken vyzděna z cihel formátu $6,5 \times 13 \times 29$ cm. Pozoruhodná je situace vlevo od západního okna. Ve vzdálenosti 83 cm se zde v plné výšce uplatňuje šikmá špaleta okna, přecházející v hrotitý záklenek. Výška okna činila cca 1,8 m. Špaleta je vyzděna z lomového kamene a překryta silnou vrstvou vápnem natřené omítky. Špaletu vyplňuje zazdívka z cihel formátu $7,5 \times 13 \times 26$ cm. Zazdívka z tohoto materiálu však vyplňuje jen horní část okna, zatímco ve spodní části je z cihel uvedeného formátu vyskládáno ostění, z něhož se zachoval téměř půlkruhový úsek, počínající 115 cm pod korunní římsou, blížící se až na vzdálenost pouhých 12 cm k západní straně špalety hrotitého okna a klesající dolů 40 cm pod parapet okna stávajícího. Jde bezpochyby o fragment kruhového okna o silně zešíkmené špaletě, jejíž průměr v lici zdi činil cca 150 - 160 cm. Dochovaná část jeho špalety je vyplněna cihelnou zazdívkou, která přechází z ostění stávajícího okna.

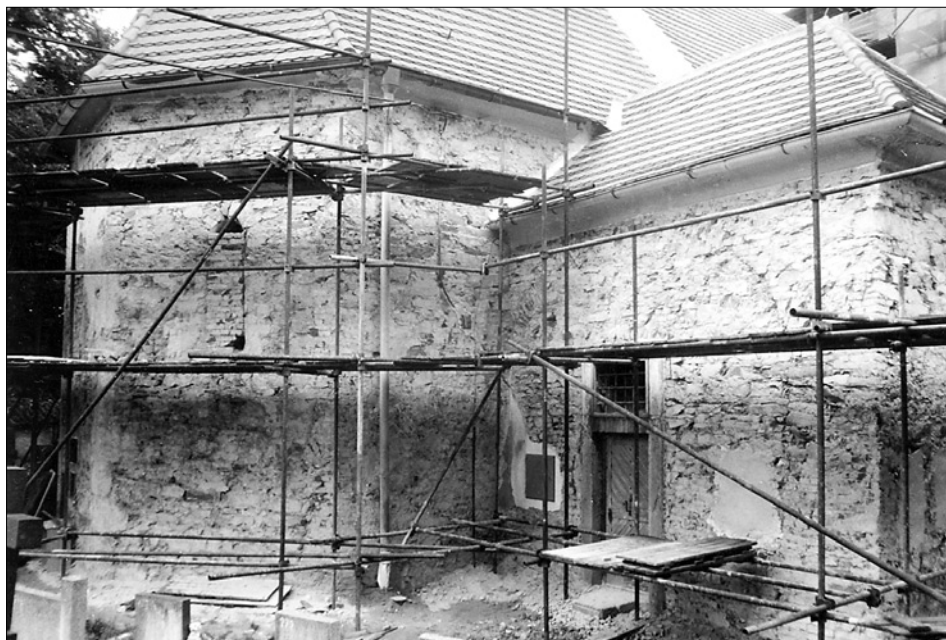
Obr. 9: Heřmaň, kostel sv. Jiljí. Osově okno závěru s nevelkým úsekem dochované omítky, poškozené pekovaním (rýha podél hrany špalety vznikla při odstraňování novodobé omítky, nejde o pozůstatek pasparty či jiné historické úpravy), (foto J. Varhaník, 1996).

Na jižním průčelí presbytáře je zřetelné jeho zvýšení. Korunní římsa přechází z lodi na presbytář. Pod ní je cca 0,5 m vysoká nadezdívka na lomovém zdivu presbytáře, ve spodní části ze smíšeného zdiva, těsně pod římsou z nízkých cihel. Špalety obou velkých pravouhlých oken (v lici zdiva 140×225 cm) jsou vyzděny z cihel formátu $7,5 \times 15 \times 26$ cm. Z těchto cihel jsou vyskládány i přímé záklenky. Nad západním oknem je dochováno několik do vějíře kladených plochých lomových kamenů, tvořících vrchol záklenku staršího hrotitého okna.

Na stěnách závěru byla odkryta trojice oken, jejichž existenci nasvědčovaly již dříve praskliny v omítce. Osově okno je hrotité, jeho šířka v lici zdiva činí 74 cm, výška 190 cm a je (ve východní zdi závěru) umístěno poněkud excentricky, s mírným posunutím k jihu. Jeho silně se zužující špaleta je vyplněna zazdívkou z nízkých cihel. Vzhledem k tomu, že byla odstraněna zazdívka celého záklenku vnější špalety, bylo možné změřit světlost jeho hrotitého neprofilovaného ostění, která činí 23 cm.

Vnitřní špaleta není, na rozdíl od vnější, vyplněna zazdívkou, ale zůstala volná a je pouze uzavřena cihelnou příčkou v úrovni vnitřního lince zdiva.

Zvenčí se kolem tohoto okna, zejména na pravé (severní) straně, dochoval ojedinělý větší úsek původní utažené omítky, poškozené pekovaním. Obdobně upravený svislý pás byl zjištěn na přilehlém (východoseverovýchodním) nároží závěru.

Obr. 10: Heřmaň, kostel sv. Jiljí. Závěr presbytáře a východní průčelí sakristie po odstranění omítek (foto J. Varhaník, 1996).

Okno v jihovýchodní zdi je rovněž hrotité, se silně se zužující špaletou. Jeho šířka v lici zdi činí 68 cm. Za zazdívkou z nízkých cihel se po uvolnění několika vrstev objevil vrchol neprofilovaného jednoduchého hrotitého ostění shodného s předchozím. Vnější špalety obou oken jsou poškozeny trhlinou, běžící přibližně po vrcholnici záklenku. Okno na severovýchodní straně je menší, jeho záklenek v lici zdiva má přibližně půlkruhový tvar a je poškozen vertikální trhlinou. Jeho šířka v lici zdi činí 53 cm, výška 174 cm.

Severoseverovýchodní nároží presbytáře má zachován jen nevelký úsek kvádrové armatury v horní části. Pod ní pokračuje vyzdívka z nízkých cihel až k úrovni terénu.

Na severní stěně presbytáře mezi závěrem a východní zdi sakristie se uplatňuje půlkruhový pas složený z vysokých cihel, jehož pravá (západní) část zabíhá za úroveň východní stěny sakristie. Pas odpovídá půlkruhově překlenutému výklenku v severní stěně interiéru presbytáře. Jeho zazdívka je tvořena smíšeným zdivem.

Pozoruhodná je nálezová situace na východním průčelí sakristie. Uplatňuje se zde rozměrný fragment zazděného půlkruhového pasu, vyskládaný téměř celý z plochých lomových kamenů. Na levé (jižní) straně pas vybíhá z roviny líc severní stěny presbytáře. Na protější straně je průběh pasu zachován pouze v negativu jeho zazdívkou ze smíšeného zdiva, zatímco vlastní záklenek je zde nahrazen zdivem z početných nízkých cihel a zároveň i lomového kamene, spočívajícím na zazdívkě zmizelé části. Vrchol oblouku, jehož šířka činí 4,5 m, který dosahoval téměř až k hlavní rímse, rovněž chybí a je nahrazen smíšeným zdivem. Severovýchodní nároží sakristie je zjevně dodatečně vyzděno ze smíšeného zdiva s velkým procentem nízkých cihel. Na severním průčelí sakristie poblíž uvedeného nároží byla pod odpadlou plentou zaznamenána starší omítka. Severní zeď sakristie nevykazovala stopy žádných otvorů. Severozápadní nároží sakristie je vyzděno z kvádrů obdobných rozměrů, jaké jsou použity na nárožních armaturách ostatních částí kostela. Jejich provázání s okolním zdivem i poměrně velké horizontální spáry mezi jednotlivými blo-

ky nasvědčují tomu, že nároží bylo s největší pravděpodobností přezděno. Ke kvádrům přiléhají zlomky nízkých cihel.

V horní části západního průčelí sakristie bylo zjištěno přibližně uprostřed úzké hrotité okno. Jeho záklenek je dosti nepořádně vyzděn z vysokých cihel, zazdívka z nízkých cihel vlastního otvoru uvolňována nebyla, tedy nebylo možno vysledovat jeho průběh v síle zdiva. S ohledem na průběh svislých hran otvoru se zdá, že okno bylo dodatečně vylámáno v lomovém zdivu.

V koutě mezi západní zdi sakristie a severní zdi lodi bylo zjištěno, že obě zdiva k sobě přiléhají na spáru.

Dosavadní literatura věnovala kostelu jen okrajovou pozornost. V Soupisu je považován

za původně románský s ohledem na „značně poškozené polokruhové okénko“, bezpochyby jižní okénko vedoucí na kruchtu.⁸⁾

A. Merhautová uvedla, že motivem dovolujícím spojit podobu kostela s historickou zmínkou z roku 1254 je dispoziční s věží, odpovídající téměř přesně proporcím raně středověkého kostela v nedalekých Chelčicích, jakož i podoba okna a portálu.⁹⁾ Jádro lodi a věže autorka datovala do druhé čtvrtiny 13. století s tím, že za současného stavu nelze zjistit, zda byl kostel stavbou tribunovou. Dále upozornila, že není patrné, je-li mladším dílem celý chór nebo pouze jeho část.

J. Kuthan v prvním vydání svého syntetického zpracování jihočeské románské architektury považuje rovněž okénko kruchty za románské, dále oproti starší literatuře znamenal segmentem sklenutý průchod do půdního prostoru se stopami po bednění naspodu klenutí. Uvedl, že „typ kostela s chórem vsunutým mezi loď a závěr je příznačný pro jihočeské prostředí“. Západní portál přirovnal podle jeho členění k portálu v Chelčicích, podle jižního portálu a pětiboce ukončeného závěru datoval kostel do doby po polovině 13. století.¹⁰⁾ Ve druhém vydání své práce z roku 1977 autor upřesnil popis triumfálního oblouku a popsal blíže klenbu chóru. Podle spáry mezi lodí a věží považoval věž za projev přestavby. Kostel datoval do poloviny 13. století s tím, že má celou řadu gotických rysů, nicméně jsou zde ještě patrna některá románská rezidua (např. západní portál).¹¹⁾ V témže roce byla věnována v prvním díle Uměleckých památek Čech pozornost i mladší stavební historii kostela, přičemž hodnocení barokní přestavby se opírá o zjištění publikovaná krátce předtím V. Naňkovou.¹²⁾

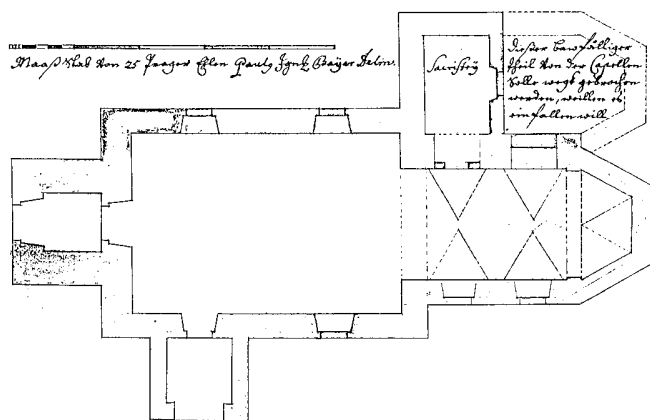
8) J. Soukup, cit. v pozn. 6.

9) A. Merhautová, cit. v pozn. 1.

10) J. Kuthan: Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny XIII. století, České Budějovice 1972 (1. vydání), s. 172.

11) J. Kuthan, cit. v pozn. 2, s. 194 - 95.

12) V. Naňková: Architekt a stavitel Pavel Ignác Bayer - představy v literatuře a skutečnost, Umění XXII, 1974, s. 224 n.; E. Poche a kol., Umělecké památky Čech I, Praha 1977, s. 374.

Obr. 11: Heřmaň, kostel sv. Jiljí. Půdorys kostela na plánu z r. 1717 od P. I. Bayera.

Kostel byl charakterizován jako původně raně gotický, oprava a barokizace v letech 1717 - 19, při níž byla snesena klenba v kapli sv. Alžběty, kaple ubourána a změněna na sakristii, byla připsána P. I. Bayerovi. Dále se uvádí obnova po požáru roku 1813. Klenba presbytáře je charakterizována jako valená s výsečemi, klenba sakristie jako mírně hrotitá valená. Jižní portál lodi byl označen jako raně gotický.

Teprve v současné době bylo poukázáno na cistercký původ nosných článků v presbytáři.¹³⁾

Alespoň stručně je třeba zmínit plány na opravu kostela od P. I. Bayera z roku 1717, uložené v českokrumlovské pobožce Státního oblastního archivu v Třeboni.¹⁴⁾ Jde o dvě varianty, zachycené vždy v půdoryse a jižním pohledu. Náročnější varianta, k jejíž realizaci nedošlo, předpokládala výstavbu nového pravoúhlého presbytáře. Ze souvisejících písemností vyplývá snaha o co nejúspornější řešení, jež zřejmě vedla ke zpracování skromnější varianty, která až na drobné nesrovnalosti odpovídá realizovaným úpravám. Oba plány zachycují půdorys zbořeného závěru kaple sv. Alžběty a v úplnosti nedochovanou střechu věže, vrcholící lucernou a cibulí.

Kostel v Heřmani je zachycen na mapě protivínského panství z 1. poloviny 18. století, ovšem schematické a nehodnověrné vyobrazení bohužel nepřináší pro bližší pozorování jeho stavební historie prakticky žádné informace.

Z hlediska stavebních postupů je mimořádně významné zjištění, že zdivo lodi i chóru je dílem jediné stavební etapy, jak to dokládá jeho provázání, bezpečně prokázané na jižní straně. Komplikovaná je otázka vztahu věže k lodi a k jejímu západnímu štítu. Zatímco v horní části je věž přiložena k západní zdi lodi na spáru, v úrovni přízemí na severní straně zdivo věže zjevně zabíhalo za líc zdiva lodi, a lze tedy soudit, že tyto partie vznikly současně. Rozdílná úprava liců zdiva věže v interiéru poukazuje na to, že s před síní byla zároveň provedena i horní část dnešního přízemí věže, přibližně až po úroveň zdiva lodi, která však, na rozdíl od spodních partií, byla bez jakýchkoli otvorů. Není zřejmé, zda bylo od počátku zamýšleno vztyčení věže nad před síní. Existence průchodu v západním štítu lodi, který obvykle bývá považován za bezpečný důkaz výstavby západní věže kostela v jedné stavební etapě (nikoli ovšem sezóně), zde k ře-

Obr. 12: Plán P. I. Bayera na přestavbu kostela sv. Jiljí v Heřmani z roku 1717.

šení této otázky přispět nemůže, neboť mohl sloužit ke spojení půdy lodi a podkroví předsíně.¹⁵⁾ Přesto se zdá, že k výstavbě věže došlo poměrně brzy, jak by mohlo nasvědčovat půlkruhové završení jediného v úplnosti dochovaného okénka předposledního patra věže na východní straně. S výstavbou věže se logicky nabízí spojit zrušení předsíně zalděním jejich arkád, nejspíše ze statických důvodů, a zřízení nového, ve zcela nenáročných formách provedeného jižního vstupu.

Dosavadní literatura opomíjela půlkruhové překlenutou niku při jihovýchodním nároží lodi. Lze soudit, že podobně jako např. v kostele v Praze Kyjích se obdobný útvar uplatňoval i na protější, severní straně. Snad šlo o určitou, byť zcela náznakovou redukci transeptu za účelem umístění bočních oltářů, jejichž menzy, ovšem neznámého stáří, se v těchto místech uplatňují dodnes.

Pro datování kostela lze považovat za rozhodující polygonální půdorys závěru, opatřeného již hrotitými okénky, morfologii nosných článků klenby presbytáře a západního portálu.

Z toho právě nejpozoruhodnější prvek, ploché, konzolovité zkrácené přípory, jsou prvkem nejméně chronologicky citlivým, což je ještě umocňováno jejich zcela ojedinělým výskytem v jihočeském prostředí. Původ tohoto tradičního prvku charakteristického pro starší fázi cistercké architektury, lze sotva odvozovat odjinud než z nejbližších rádoých klášterů.

V první řadě se samozřejmě nabízí poměrně nedaleko ležící Nepomuk (okr. Plzeň - jih), ovšem o raně středověké výstavbě tamního zaniklého kláštera je toho známo jen vel-

13) J. Varhaník: Ke slohovému původu chóru kostela sv. Jiljí v Heřmani (o. Písek), Zprávy památkové péče 7/8, 1996, s. 221 - 222..

14) SOA Český Krumlov, Protivín 3K, 2a/6.

15) Účel prvního patra nad předsíní, odlišeného zvenčí i zevnitř nápadným ústupkem, není jasný za předpokladu, že se v původním záměru neuvvažovalo se stavbou věže. Nabízí se eventuální vysvětlení, že nástavba nad předsíní mohla nést dřevěnou zvonici. Problematika předsíní sakrálních staveb u nás, zejména venkovských, postrádá bližší zpracování. Není však pochyb o tom, že již hluboko ve 13. století mohly příklady monumentální architektury ovlivňovat skromnější venkovskou stavební produkci, což nejlépe dokládá dobře zachovaná pozdně románská předsíní baziliky sv. Prokopa v Třebíči.

mi málo.¹⁶⁾ Tvarosloví, které se z Nepomuku šířilo ve druhé čtvrtině 13. století, reprezentované zejména portály s talířovými prstenci, nemá k architektuře heřmaňského kostela bezprostřední vztah. Typy výše uvedených článků však pronikly do blízkého sousedství českých zemí, což dokládají takovéto zkrácené pilastry v podunajských klášterech Heiligenkreuzu a Lilienfeldu, obohacené v prvním případě dvěma, v druhém již třemi válcovými příporami.¹⁷⁾

Absence obvyklé špalety u západního portálu lodi spolu s jeho značnou světlou šířkou vedou k závěru, že se zde mohl uplatňovat ještě další ústupek, který byl později odstraněn.

Za tohoto předpokladu ovšem nelze rozhodnout, zda portál byl opatřen tympanonem či nikoli. Profilace portálu, poplatná ještě zcela ústupkovému schématu, přecházející do archivolty bez hlavic, jej dovoluje přiřadit ke skupině obdobně utvářených portálů románských kostelů v Chelčicích (okr. Strakonice), Volenicích (okr. Strakonice) a Bukovníku (okr. Klatovy). A. Merhautová dále přirovnala k této trojici portály kostelů v Česticích (okr. Strakonice), Kvášnovicích (okr. Klatovy) a Dobříši (okr. Strakonice) a uvedla, že všechny tyto portály mají společné rysy s portály kostelů přilehlých, nyní německých oblastí, ležících na západ a jih. První trojici autorka odvozovala z dolnorakouského Podunají podle jejich celkové skladby s ostěním bez římsy a bez trnože, členěných mimo motiv bobulí pomocí oblounů a výžlabků, které vyúsťují do typického dráčku, a předpokládala jejich souvislost se strakonickou hutí.¹⁸⁾ Portál čestický, postrádající bobulový dekor, považovala za jejich zhrublou variantu. Přesnější datování těchto čtyř portálů, s nimiž západní portál heřmaňského kostela zjevně souvisí, pokládala A. Merhautová za obtížné, s tím, že v písemných pramenech není bezpečné opory s výjimkou zmínky o Dobeši z Bukovníka k roku 1251, která ovšem k přesnému časovému zařazení kostela nepostačuje.¹⁹⁾ Autorka dospěla k závěru, že skupina portálů kostelů ve Volenicích, Bukovníku, Česticích, Kvášnovicích a Dobříši, jako časově krátký jev druhé čtvrtiny 13. století, odpovídá soudobým obdobným portálům v Rakousku, odvozeným ze slohového okruhu fransko-bavorského.²⁰⁾

Velice vzácným jevem je situování portálu lodi na západní průčelí. Západní portál má starší kostel v Albrechticích u Týna nad Vltavou, který se však otvírá do průchozího podvěží.²¹⁾ Zcela shodně umístěný portál jako v Heřma-

ni mají kostely ve Zdouni a ve Zbynicích (okr. Klatovy), kde byly západní věže vybudovány dodatečně.²²⁾

V nápadném kontrastu s archaicky působícím interiérem presbytáře je jeho půdorysné uspořádání a neobvyklé jsou u nevelkého venkovského kostela také jeho rozměry.

V jihočeském prostředí se uplatnil polygonální závěr v nedalekém Písku u hradní kaple a městského kostela Narození Panny Marie.²³⁾ Obě tyto stavby náleží do produkce písecko-zvíkovské huti, jejímž dílem byl také kostel sv. Havla v Myšenci (okr. Písek) s polygonálním závěrem bez opěráků.²⁴⁾ Této huti je také připisován, zřejmě s ohledem na bezprostřední sousedství hradu, zaniklý kostelík sv. Mikuláše v někdejším zvíkovském podhradním městečku, jehož tvarosloví však není známo.²⁵⁾ Kostel byl datován do druhé poloviny 13. století a archeologický výzkum A. Hejny prokázal, že části kostela, dochované do padesátých let 20. století, náležely původní výstavbě.²⁶⁾ Shodným rysem s Heřmaní však není jen polygonální závěr bez opěráků, ale také neobvyklá orientace vstupu v ose západního průčelí.

V souladu s dosavadními závěry literatury o datování skupiny portálů románských kostelů, k nimž lze heřmaňský západní portál celkem bezpečně přiřadit, a s ohledem na polygonální závěr prostorného presbytáře s hrotitými okénky lze stavbu kostela sv. Jiljí v Heřmaní datovat bezprostředně před rok 1254, kdy je kostel poprvé připomínán, tedy nejspíše do čtyřicátých let 13. století. Architektura kostela není dotčena vlivem písecko-zvíkovské huti, jejímž dílem byly zřejmě všechny významnější stavby v nově založeném nedalekém Písku a řada dalších stavebních podniků v okolí. Jakkoli je třeba mít na paměti známou nerovnoměrnost hospodářského a společenského vývoje ve středověku, dovoluje právě nápadná odlišnost morfologie heřmaňského kostela od produkce písecko-zvíkovské huti soudit, že jeho stavba přecházela téměř masovému nástupu této huti ve zdejších kraji po polovině 13. století.

Dalším pozoruhodným rysem venkovského kostela z této doby je absence jakýchkoli stop po obvyklé západní tribuně. V rámci odstranění vnějších omítek nebyly nalezeny žádné stopy po otvorech, které by nasvědčovaly její existenci. Nepoukazuje k ní ani dislokace původních oken lodi.

K datování někdejší kaple sv. Alžběty, upravené v 18. století na sakristii, přispěly výsledky archeologického výzkumu, provedeného Prácheňským muzeem v Písku v roce 1996.²⁷⁾ Vylomení nárožní armatury na severoseverovýchodním nároží závěru dokládá, že zde byla kaple zavázána do jeho zdiva. Výkopem bylo zjištěno, že se tak stalo dodatečně. Rovněž spára mezi západní zdí sakristie a severní zdí lodi svědčí o dodatečném připojení kaple, jejíž závěr tvořený třemi stranami šestiúhelníka má v jihočeském pro-

16) V. Kuthanová: Bývalý cisterciácký klášter Nepomuk, výsledky stavebně historického průzkumu a pokus o rekonstrukci stavebního vývoje, *Umění* 25, 1977, s. 449 n.; J. Kuthan: Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách, Praha 1983, s. 92 - 109.

17) J. Varhaník, cit. v pozn. 13.

18) A. Merhautová, cit. v pozn. 1, s. 31, zejména v pozn. 114.

19) A. Merhautová, cit. v pozn. 18. Kostel sv. Václava v Bukovníku vykazuje nápadnou anomálii zejména situováním věže a časnou radikální úpravou jejího přízemí, jak si povšiml již F. J. Lehner: Dějiny umění národu českého I, Praha 1905, s. 330. Vychází otázka, zda kostel, jehož dispozice je spíše výsledkem redukce bazilikální dispozice se zaniklou či neprovedenou severní věží, než napodobeninou nepochopených vzorů, byl ve své první fázi vůbec vybaven západní tribunou, což by mohlo kontrastovat s doloženým predikátem, takřka automaticky spojovaným s tribunovým kostelem.

20) A. Merhautová, cit. v pozn. 18; R. K. Donin: Romanische Portale in Niederösterreich, *Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege* 9, Wien 1915, uvádí portály zde sledovaného typu v Schönggrabern, Deutsch-Altenburgu a u karneru v Hainburgu (s. 31 n.). S výjimkou prvního příkladu vybíhá jejich profilace z charakteristických náběžných drápků.

21) J. Kuthan, cit. v pozn. 2, s. 180 - 181.

22) J. Anderle, P. Rožmberský, V. Švábek: Sídlo na Zdouni, *Sborník Společnosti přátel starožitností* 2, 1991, s. 133 - 144.

23) J. Kuthan: Gotická architektura v jižních Čechách, Praha 1975.

24) J. Varhaník, J. Zavřel: Ozvučnicové nádoby z klenby presbytáře kostela sv. Havla v Myšenci, o. Písek, *Archaeologia historica* 14, 1989, s. 339 - 446; J. Kuthan: Česká architektura v době posledních Přemyslovců, Praha 1994, s. 241 - 244. Polygonální závěr, ovšem neznámého stáří, měl i nedochovaný presbytář kostela v Chelčicích, J. Kuthan, cit. v pozn. 2, s. 199.

25) D. Líbal: Zvíkov, Praha 1955, s. 55; J. Kuthan, cit. v pozn. 22, s. 102.

26) A. Hejna: Archeologický výzkum zvíkovského podhradí, *ČNM CXXIX*, 1960, s. 202 - 205.

27) J. Fröhlich: Archeologický výzkum kaple sv. Alžběty v Heřmaní, *Průzkumy památek I/1997*, s. 39 - 40.

Obr. 13: Heřmaň, kostel sv. Jiljí. Detail spodní části sloupku krovu lodi s neobsazeným dlabem pro další prvky podélného ztužení (foto J. Varhaník, 1996).

středí obdoby. Kaple byla do presbytáře otevřena dvěma neprofilovanými arkádami z vysokých cihel, které nepatřily k původnímu uspořádání.

Pravděpodobně v souvislosti s výstavbou kaple došlo k dalším úpravám, především ke zřízení vysokého hrotitého okna při jihovýchodním koutě lodi v původní nice pro boční oltář. S touto stavební aktivitou snad souvisí i horní část sanktuaria, zazděná ve hřbitovní zdi. Zatímco zkřížené klíče lze bezpečně interpretovat jako znak vyšehradské kapituly, již kostel náležel, růži lze připsat pánům z Landštejna, z nichž Vilém byl proboštem vyšehradským v letech 1358 - 1359.²⁸⁾

Další úpravy kostela lze předpokládat ke konci 16. století, kdy kostel získala písecká obec. Prostředky vynaložené na zvelebení kostela dokládá především pořízení nového zvonu roku 1593. Snad tehdy byla proražena obdélná okna presbytáře na jižní straně a kruhové okno v severní zdi lodi, mající nepříliš četné analogie (Křeč, okr. Pelhřimov; Chvatěruby, okr. Mělník).²⁹⁾ Tehdy snad mohla vzniknout i omítka s rytým kvádrováním, jejíž nepatrný zbytek byl

28) V. V. Tomek: Dějepis města Prahy IV, s. 177. Závěr na půdorysu tří stran šestiúhelníka má také presbytář kostela v Bošilci, okr. Jindřichův Hradec; viz Fr. Mareš, J. Sedláček: Soutis památek historických a uměleckých v království Českém, politický okres třeboňský, díl X, Praha 1990, s. 3 n.; a starší kaple při děkanském kostele v Soběslavi, okr. Tábor. V. Mencl: Česká architektura doby lucemburské, Praha 1948, s. 127 - 128.

29) J. Kuthan, cit. v pozn. 2, s. 203; J. Žizka: Kostel sv. Petra a Pavla ve Chvatěrubech, Průzkumy památek II, 1995, s. 92 - 98.

Obr. 14: Heřmaň, kostel sv. Jiljí. Nadezdívka východního štítu lodi s kapsou po trámku staršího krovu (foto J. Varhaník, 1996).

zjištěn na jihozápadním nároží lodi. Podle analogií by bylo možné soudit i na vznik jižní předsíně v této době. S určitou výhradou lze předpokládat, že tehdy byla v západní části lodi zřízena kruchta, přístupná průchodem v horní části západní zdi lodi z podvěží a osvětlená nevelkým okénkem od jihu. Původní okno lodi, situované o něco dále k východu, bylo tehdy zakryto střechou předsíně.

Obtížné je postihnout případné úpravy po poškozeních, která kostel utrpěl za třicetileté války. Zdá se, že byly jen nejnnutnější, zcela účelové povahy.

K větší přestavbě kostela došlo záhy po získání protivinského panství Schwarzenberky v letech 1717 - 1719.³⁰⁾ Rovněž tyto úpravy kostela nejspíše vyvrcholily pořízením nového, dodnes nedochovaného zvonu z roku 1740.³¹⁾

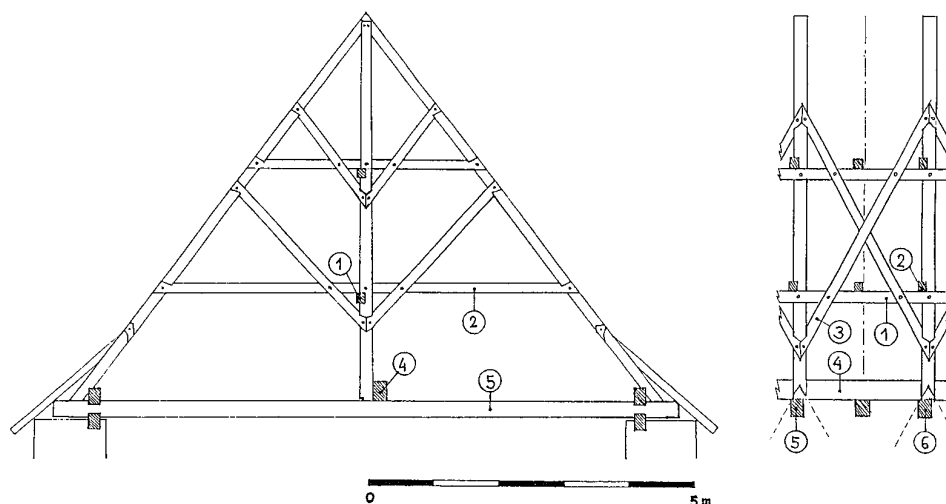
Patrně z této doby pocházejí stopy po potřísnění omítky špalety okénka na kruchtě červenou barvou, k němuž nejspíše došlo v důsledku natírání jakýchsi konstrukcí položených nad okénkem. S největší pravděpodobností jde o doklad nátěru krytiny, jak vysledoval A. Sedláček v blízkém Písku.³²⁾

S barokní přestavbou kostela souvisí jistě i zřízení stávajícího krovu. Na krovu lodi lze snadno rozlišit tři vývojové fáze. První náleží celková konstrukce s neobsazeným

30) E. Poche a kol., cit. v pozn. 12.

31) J. Soukup, cit. v pozn. 6.

32) A. Sedláček: Dějiny královského města Písku III, Písek 1913, s. 86, zmiňuje k roku 1741 pořízení nové šindelové krytiny na menší věž děkanského kostela s tím, že baň byla „červenou a zelenou barvou okrášlena“.

Obr.15: Heřman, kostel sv. Jiljí. Plná vazba krovu lodi, čísla 1 - 6 jsou označeny prvky, z nichž byly odebrány vzorky (č. 4221 - 4226) pro dendrochronologickou analýzu (kresba J. Varhaník, 1997).

mi dlabý na sloupcích a krokvích, druhé vazné trámy, pozednice a vaznice při úpatí krokví, jimiž byl doplněn rozebraný starší krov při svém osazení na dnešní místo. Třetí fázi představuje osazení mohutné vaznice při úpatí sloupků, které si vynutilo proražení východního štítu, jen ledabyle opět zazděné. Zřejmě jde o zásah z 19. století.

Neobsazené dlabý na spodních částech sloupků bezpečně dokládají, že původní krov byl podstatně větší, a náležel tedy jiné stavbě.

Za předpokladu, že do těchto dlabů byly osazeny pásky spojující sloupky s nedochovanou osovou vaznicí by její poloha kolidovala s interiérem lodi, resp. ležela by níže než vrchol triumfálního oblouku. Tvar dlabů, které jsou identické s výše položenými dlabý pro ramena ondřejských křížů podélného ztužení, vede k lákavé hypotéze, že jde o pozůstatek další úrovně shodného podélného ztužení, tedy že původní krov byl podstatně větší a v ose měl dvě řady ondřejských křížů nad sebou. Jednoduchým výpočtem lze pak dojít k závěru, že rozpon krokví by činil za tohoto předpokladu minimálně 17 m. Tím se dostáváme k otázce možného původu zdejšího krovu. Klíčovou roli zde pochopitelně hraje sousedství královského města Písku s řadou výstavných budov, odkud by se dal nejspíše transfer zrušeného, ale ještě použitelného krovu očekávat. Jak zjistil A. Sedláček, byl v roce 1723 rozebrán krov chátrajícího píseckého hradu s tím, že takto získaný materiál byl určen pro Švantlovský dvůr, který ležel před Putimskou branou, tedy směrem, kudy vedla cesta z Písku k Heřmaní.³³⁾

Dendrochronologický průzkum zjistil, že stromy, z jejichž dřeva je zřízena nejstarší, přenesená část krovu, byly pokáceny v roce 1478.³⁴⁾ Toto vročení chronologicky souvisí s pozdně gotickou přestavbou píseckého hradu, již datuje puristicky restaurovaná, resp. přemalovaná výzdoba velkého sálu do roku 1479.³⁵⁾ Krov heřmaňského kostela tak

s největší pravděpodobností představuje nejlépe dochovaný pozůstatek pozdně gotické přestavby píseckého hradu.

Další úpravy kostela proběhly po požáru v roce 1813, jehož obětí se zřejmě stala lucerna věže s cibulovou bání.³⁶⁾ Tehdy byla pravděpodobně pořízena i stávající konstrukce kruchty.

V první polovině minulého století jistě vznikla i jižní brána a menší, dnes zazděná západní branka na hřbitov s jednoduchými trojúhelníkovými štíty, čemuž nasvědčuje i podoba nápisů na nich.

Těžiště významu nenápadného a dosavadní uměleckohistorickou literaturou spíše přehlíženého venkovského kostelíka

v Heřmaně spočívá mimo veškerou pochybnost v architektuře jeho první stavební etapy z doby před polovinou 13. století. Ojedinelým tvaroslovím presbytáře, jehož polygonální závěr představuje nejstarší aplikaci tohoto schématu v jižních Čechách a podivuhodnou, s ostatní stavbou soudobou, ze všech tří volných stran do exteriéru otevřenou předsíní se heřmaňský kostel řadí k nejzajímavějším příkladům venkovské sakrální architektury v Čechách z přelomu dožívajícího románského slohového citění a nastupující gotiky.

V souladu se závěry A. Merhautové o původu skupiny portálů bez hlavic, k níž západní portál heřmaňského kostela rovněž náleží, lze předpokládat, že hlavním, avšak nikoli výlučným slohovým zdrojem jeho architektury byl poměrně izolovaný impuls z rakouského Podunají, neboť hmotové schéma s chórovou věží, pro tuto oblast typické, zde uplatněno nebylo.

K otázce typologie a slohového původu otevřené předsíně nelze zatím zaujmout jednoznačné stanovisko s ohledem na výjimečnost tohoto nálezu a nedostatečné zpracování srovnávacího materiálu.³⁷⁾ V období vrcholné gotiky byl kostel rozšířen o boční kapli a došlo i k dalším úpravám. Vysokou výtvarnou kvalitu této stavební úpravy dokládá fragment sanktuaria. Pozoruhodná, byť patrně již spíše rustikální, byla renesanční obnova, která přinesla zejména nové tvary oken. Výtvarně vcelku chudá a skrovná barokní přestavba podle dochovaných plánů Pavla Ignáce Bayera, nerealizovaná v původně navrhovaném rozsahu, zanechala ve stavebním organismu kostela skutečně nevšední a kuriózní pečť v podobě transferovaného a druhotně použitého staršího, gotického krovu, původně náležejícího s největší pravděpodobností píseckému hradu.³⁸⁾

33) A. Sedláček, cit. v pozn. 32, s. 18.

34) J. Kyncl: Dendrochronologie krovu kostela sv. Jiljí v Heřmaně, Průzkumy památek I/1997, s. 41 - 42.

35) J. Soukup, cit. v pozn. 6, s. 191. A. Sedláček, cit. v pozn. 30, s. 13-14; T. Durdík: Královský hrad v Písku, Písek 1993. Hypoteticky uvažovaný rozpon krokví kolem 17 m by mohl odpovídat šířce zaniklého východního dvouraktového křídla hradu (bez arkádového ochozu).

36) J. Soukup, cit. v pozn. 6.

37) A. Merhautová, cit. v pozn. 18.

38) Autoři děkují všem, kteří pomohli uskutečnit komplexní průzkum kostela, zejména panu Jiřímu Hladkému, Ing. Petru Mackovi, Ing. Janu Sommerovi, Ing. Lumíru Tejmarovi a panu Adolfu Vrátnému.

DIE KIRCHE DES HL. ÄGIDIUS IN HEŘMAŇ (BEZ. PÍSEK)

Die dem hl. Ägidius eingeweihte Kirche in Heřmaň wurde erstmals 1254 erwähnt. Ihr Gebäude besteht aus einem viereckigen Schiff, einem quadratischen Turm in der Mitte seiner Westfront und einem mit drei Achteckseiten geschlossenen Presbyterium, an dessen Nordseite sich die viereckige Sakristei als Überrest der Südfront des Schiffs springt eine große Vorhalle vor.

Der runde Triumphbogen ruht ebenso wie die rippenlosen Gewölbe im Presbyterium auf den einer mit Rundstab unterstützten Platte bestehenden Gesimsen. Jene werden von flachen, auf der Unterseite abgerundeten verkürzten Pilastern gestützt, die offensichtlich zur älteren Phase der Zisterzienserbaukunst zeigen. Die geographisch nächste Form stellen solche Glieder in den Kirchen der Zisterzienserklöster Heiligenkreuz und Lilienfeld dar, wo sie aber im ersten Beispiel von zwei, im anderen von drei Runddiensten begleitet sind, und Rippengewölbe tragen.

Zum donauländischen Ursprung zeigt auch das Westportal ohne Kapitelle oder Gesimse, dessen dritte Abstufung wahrscheinlich abgehauen worden sein möge.

Das genannte Portal war aus einer geräumigen, mit drei Rundbogen nach außen offenen Vorhalle zugänglich gewesen, über der man Westturm auführte. Hinsichtlich des unterschiedlichen Charakters des Mauerwerks ist es nicht sicher, ob der Turmaufbau über der Vorhalle, dessen Mauerwerk in die selbe Höhe wie jenes des Schiffs reichte, einen Teil des ursprünglichen Konzepts darstellte.

In der Südostecke des Schiffs erhielt sich eine mit Halbkreis abgeschlossene Nische, in der man beim hochgotischen Umbau ein hohes Spitzbogenfenster durchgebrochen hatte. Damals errichtete man am ehesten die Kapelle der hl. Elisabeth, deren von drei Sechseckseiten gebildetes Presbyterium archäologisch nachgewiesen wurde. Den hohen künstlerischen Wert des hochgotischen Umbaus der Kirche beweist ein in die Friedhofmauer eingemauertes Fragment von einem Wimperg über einer Sakramentsnische. Gegen Ende 16. Jh. errichtete man deute viereckige Fenster an der Südseite und ein bemerkenswertes Rundfenster an der Nordseite des Kirchenschiffs.

Ein größerer Barockumbau erfolgte wohl 1717 - 1719. Er ist durch die Pläne des Prager Baumeisters Paul Ignaz Bayer dokumentiert. Damals trug man das Presbyterium der Kapelle ab, errichtete neue Fenster im Schiff, umgestaltete das Glockengeschoss des Turms. Im Zusammenhang mit diesem Umbau errichtete man auch einen neuen Dachstuhl, dessen überwiegender Teil aber von einem anderen größeren Gebäude gestammt haben muss, wozu einige Spuren an seiner Konstruktion zeigen. Den historischen Zusammenhängen nach mag es sich um den 1723 demontierten und für den in der Richtung von Písek nach Heřmaň liegenden so genannten Schwantelhof bestimmten Dachstuhl der Píseker Burg handeln. Auch Beschlüsse der dendrochronologischen Untersuchung, daß die Bäume 1478 geschlagen wurden, entsprechen dieser Voraussetzung. Die absolute Datierung stimmte ganz mit dem spätgotischen, durch die Wandgemälde im großen Saal 1479 datierten Umbau der Píseker Burg.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Kirchenäußeres von Südwesten nach Entfernung der Putzschichten. Aufnahme J. Varhaník 1996.

Abb. 2: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Grundriss in der Höhe der Eingangsöffnungen im Erdgeschoss (unten) und in der Fensterhöhe (oben):

- schwarz Mauerreste um die Hälfte 13. Jh. - kreuzschraffiert gotisches Mauerwerk - kreuzschraffiert im Rechtwinkel zu Konstruktionen Renaissance - schraffiert Barock - punktiert 19., 20. Jh.

Gezeichnet von J. Varhaník

Abb. 3: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche, Friedhofmauer. In die Mauer eingefügter Oberteil der Umrahmung einer Sakramentsnische. Aufnahme J. Varhaník 1996.

Abb. 4: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Konsolenartig abgeschlossener flacher Pilaster des Gewölbes im Presbyterium und vermauerte Ostarkade in die hl. Elisabethkapelle. Aufnahme J. Hladký 1993.

Abb. 5: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Südportal des Schiffs. Aufnahme J. Hladký 1993.

Abb. 6: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Schiffsdachstuhl, Ansicht gegen Osten, im Hintergrund der Ostgiebel mit der vermauerten Öffnung für die untere, nachträgliche Pfette. Aufnahme J. Varhaník 1996.

Abb. 7: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Nördliche Außenwand des Presbyteriums, ein eingemauertes architektonisches Glied, vielleicht kleiner Fensterbogen (festgestellt im Dachbodenraum über der Sakristei). Aufnahme J. Varhaník 1996.

Abb. 8: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Gruppe von drei Fenstern in Superposition an der Nordfassade des Kirchenschiffs. Oben - Einwölbung des ursprünglichen Fensters, in seiner Vermauerung vom gemischten Mauerwerk ein Segment des bei Errichtung des jetzigen Fensters mit niedrigen Ziegeln vermauerten Rundfensters aus der Renaissance. Aufnahme J. Varhaník 1996.

Abb. 9: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Axiales Fenster des Presbyteriumsabschlusses mit einem Abschnitt der durch Anheuen beschädigten erhaltenen Putzfläche (die Rinne unter der Laibungskant entstand bei Entfernung des neuzeitlichen Putzes, es handelt sich nicht um Überrest einer Umrahmung oder einer anderen historischen Form). Aufnahme J. Varhaník 1996.

Abb. 10: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Abschluss des Presbyteriums und die Ostfassade der Sakristei nach Entfernung der Putzschichten. Aufnahme J. Varhaník 1996.

Abb. 11: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Grundriss von P. I. Bayer 1717. Státní oblastní archiv Třeboň, Abt. Český Krumlov.

Abb. 12: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. P. I. Bayer, Plan für den Umbau, 1717. StOA Třeboň, Abt. Český Krumlov.

Abb. 13: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Detail vom Unterteil eines Ständers vom Schiffsdachstuhl mit einem leeren Falz für weitere Längsversteifungselemente. Aufnahme J. Varhaník 1996.

Abb. 14: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Ostgiebel des Schiffs, Aufmauerung mit einem Balkenlager nach einem älteren Dachstuhl. Aufnahme J. Varhaník 1996.

Abb. 15: Heřmaň, Hl. Ägidiuskirche. Dachstuhl, Vollgebinde. Aufnahme J. Varhaník 1996.

(Übersetzung J. Noll)